

סקירת ספרים

חשיבותו של הסיפור הלא מייצג

מיכאל פייגה

תמר ברגר, דיוניסוס בסנטר (סדרת ספרי סימן קריאה), הקיבוץ המאוחד,
תל־אביב 1998, 240 עמודים

כתיבת מאמר ביקורת על ספרה של תמר ברגר דיוניסוס בסנטר אינה משימה פשוטה. מדובר בספר היסטוריה שונה מן המקובל, שגם אינו מצהיר על עצמו כעל ספר היסטוריה רגיל אלא מגדיר עצמו - ככתוב בעטיפתו האחורית - כ'כתיבה ספרותית מרתקת'. עם זאת, אם לשפוט אותו לפי מטרתו, שהיא שחזור העבר בהסתמך על מסמכים וראיונות ומתוך הקפדה על כללים של בדיקת מקורות והפניות מדויקות, הרי ניתן לסווגו כביור בתחומי הדיסציפלינה. ואף־על־פי־כן, כחינתם של רמת הטעונויות, של הביסוס התיעודי וכן הלאה מחמיצה את המטרה, שכן הספר מציג דרך חדשה (בהקשר הישראלי) להבין את העבר ולכתוב את קורותיו. מדובר בספר פוסט־ציוני, אך לא במובן שאליו הרגילו אותנו ההיסטוריונים החדשים והסוציולוגים הביקורתיים. הספר עושה צעד אחד נוסף קדימה ומציע אלטרנטיבה לשאלות המחקר המקובלות בהיסטוריה הישראלית על זרמיה הרעיוניים והאידיאולוגיים. המיוחד בספר הוא שתוך כדי עיסוק במחקר של נושא מסוים הוא גם מציב מראה ביקורתית אל מול פניהן של הדיסציפלינה ההיסטורית ושל הדרך הישראלית להתייחס אל העבר. חשוב שהיסטוריונים ומדעני חברה לא ידחו את הספר על הסף אלא ינסו להבין את עקרונותיו ולהסכים או להתוכח עמו במונהיז.

הספר עוסק בהיסטוריה של מקום, והמקום הוא הקרקע שעליה ניצב כיום מרכז הקניות ומגדל הקומות 'דיונגוף סנטר'. הוא בוחן תקופת זמן המתחילה בעת שהקרקע היתה שייכת לבעל אדמות ערבי תושב יפו, ממשיכה ממש עד ימינו אנו, ונקודת הסיום שלה היא הפיגוע שהתרחש במקום בפורים 1996. הספר נחלק לשלושה חלקים. הראשון מספר את סיפור חלקתו של אריב חינאווי ומתאר את מערכת היחסים ששררה בין המשכיר הערבי שלה לשוכריה היהודים. מערכת יחסים טעונה וסבוכה זו הגיעה לסיומה עם סילוק הערבים מיפו. חלקו השני של הספר עוסק בנורדיה - שכונת היהודים האשכנזים בני המעמד הבינוני־נמוך שקמה על אותה קרקע. ברגר מתארת את השכונה בהסתמך על עזבונו הספרותי של תושביה, בעיקר על ספרו של יעקב שבתאי זכרון דברים. מערכת חברתית זו באה אל קצה עם פינוי השכונה עד אחרון תושביה לקראת

הקמתו של מרכז הקניות הגדול. החלק השלישי עוסק באדריכל אריה פילץ ובהקמתו של 'דיזנגוף סנטר'. מדובר, אם כן, בשלוש עלילות נפרדות הנחקרות בשיטות שונות - שלוש עלילות שהמשותף להן הוא התרחשותן באותו מרחב.

בטרם אסקור את ההיבטים המתודולוגיים והתאורטיים ההופכים ספר זה לבעל מעמד מיוחד בהיסטוריוגרפיה הישראלית, אציג בקצרה כמה מתרומותיו לסוגיות ההיסטוריות שבהן הוא מתמקד. חלקו הראשון מתאר את מערכת היחסים שנרקמה בין תושבי יפו, העיר הערבית הגדולה והמבוססת, לבין המהגרים היהודים ששכרו מהם מקום מגורים. בכך הוא מתקן את הרושם שיצרה המיתולוגיה המספרת על ימיה הראשונים של העיר העברית הראשונה - סיפור הנפתח בחלוקת הקרקעות של 'אחוזות בית' ומתעלם מבעליה הקודמים של הקרקע. לחולות שעליהם הוקמה העיר העברית היו בעלים, וברגר 'גואלת' את סיפורם.

אין חירוש מחקרי רב בתיאור הגירוש, הבריחה, הביזה וההפקעה של רכוש ערביי יפו, אך קשה למצוא בהיסטוריוגרפיה הישראלית תיאור כה חי, מורכב, אמין ומלא אירוניה של אירוע דרמטי זה כמו התיאור שמביאה ברגר בספרה. היא מצטטת דברים שאמר ב־1952 מרדכי שטנר, האפוטרופוס על נכסי נפקדים:

עלינו להפוך את הערים הנטושות לערים מודרניות מפותחות, וזאת נוכל לעשות רק אם בכל המגרשים והשטחים הפנויים שבמסגרת הערים האלה יוקמו על ידנו בניינים מודרניים. מקומות אלה יקבלו כמשך הזמן צביון דומה לערים שנבנו על ידי הישוב היהודי בארץ. חלקים מסוימים, כגון העיר העתיקה בעכו, חלק מהעיר העתיקה ביפו ועוד, יישארו כמצבם הנוכחי וישמשו מעין מוזיאון חי במדינה [עמ' 162].

בכתבה על מורכבותם של העבר ושל הזיכרון הציבורי מעלה ברגר תהיות לא רק בקשר להחלפת הנוכחות הערבית ביהודית, אלא גם בנוגע למחיקת סימניה של הערביות מגופה של תל-אביב.

חלקו השני של הספר עוסק בשכונת המעמד הבינוני-נמוך נודדיה, והוא מבוסס בחלקו על ניתוח התוצרים הספרותיים של בני שכונה מפורסמים כמו יעקב שבתאי, אבות ישורון וחיים גורי. את החלק הזה מאפיינת נימה נוסטלגית, העולה מתיאור קורותיה של שכונה רבת חן הנהרסת בהדרגה עד לפינויה הסופי. תושביה מנסים להיאחז במעט שנותר, וספרה של החוקרת, המלווה אותם בנסינותיהם, מהווה אולי חלק מניסיון זה. ברגר פותחת חלק זה של הספר בציטוט מזכרון דברים של יעקב שבתאי, המזכיר את עמדתו של מרסל פרוסט כלפי העבר הנעלם אך נוכח תמיד:

גולדמן פסע בחול ועבר במקום שבו ניצב פעם הצריף הגדול, שלא נשאר ממנו זכר, הקיף את עץ התות שצמח פרא ובא אל המקום שהיה פעם החצר שבהזית הצריף של שמואל וברכה ושל הסכא חיים-כרוך והסכתא חוזה, אשר נהרס כשאר רוב הצריפים, אבל כמעשה פליאה נשארו על מקומם הבלוקים שעליהם נצבו

קירותיו וכך נשארה תמצית תכניתו מטבעת בחול [...] וגולדמן, שעמד עוד רגע והסתכל סביב, יצא בעד הקיר והלך עד שהגיע לרחוב דיונגוף, שמעברו השני עסק דחפור ענקי בחפירה [עמ' 189].

אלה הם המרכיבים שמחפשת ברגר: שרירים של זיכרון בתוך עולם הולך ונעלם, שבו תהליך ההרס בעצמו הוא מרכיב בסביבה המתוארת.

החלק השלישי של הספר בוחן את עקרון ההרס והבנייה, השכחה והזיכרון מנקודת מבט חדשה. גיבורו הוא האדריכל אריה פילץ, מקימו של 'דיונגוף סנטר'. ברגר ממקמת אותו בין בוני הארץ, וככזה הוא מוצג גם כמי שנמנה עם מהרסה ומחריביה. כאן עוסקת ברגר בשינוי שעובר המרחב הציבורי הישראלי בעשרות השנים האחרונות. תוכנה אחת מתובנותיה הרבות נוגעת לזכות ההפגנה:

אחד הניסיונות הבודדים, אולי היחיד, להפגין בתוך דיונגוף סנטר היה ב־1982: פעילים של תנועת 'יש גבול' ביקשו למחות נגד מלחמת לבנון. השומרים סילקו אותם בתוך דקות ספורות. כי החלל הזה נייטרלי. כולם זורמים במפלסים שווים ורגועים ואיש לא יפריע את הסדר. אין עוד התכנסות כמו בכיכרות בחוץ. כאן, בפנים, לכל היותר עוצרים באיזו פינה לנוח או כבית־הקפה, לבלות. 'בדיסנילאנד אין הפגנות' [...] רחוב כבעלות פרטית, זיווג מוזר של פרטי וציבורי [עמ' 212-213].

קשה לחשוב על המחשה חדה יותר של המשמעויות החברתיות והפוליטיות של תהליך ההפרטה שעוברת ישראל בת־זמננו.

ספרה של ברגר מתאר שתי טרנספורמציות גדולות, ששתיהן ביחד מכוננות את ההיסטוריה של המרחב התל־אביבי ואולי גם של המרחב הישראלי בכללו. השינוי הראשון הוא 'עברותו' של המרחב - הפיכתו מערבי ליהודי בתהליך היסטורי ארוך טווח, שיש בו נקודות שיא דרמטיות. תהליך זה מתבטא בשינויי בעלות ונוכחות, אך בעיקר בשינוי הסמיוטיקה של המקום. השינוי השני, שכמידה רבה כולל את הראשון, הוא ההרס והבנייה שמביאה עמה המודרניזציה - וכאן מדובר ברוח הסוחפת עמה את כולם, יהודים וערבים כאחד. שאלת ההכללה, שהיא בעצם שאלת סיפורו הנכון של המרחב הישראלי, היא קריטית כאן: האם יש לנתח את סיפורה של תל־אביב בראש ובראשונה כסיפור הרחקתה של הנוכחות הערבית החל בתקופת היישוב, עבור למלחמת העצמאות וכלה בסמטת הבחירות הידועה של יצחק רבין 'להוציא את עזה מתל־אביב'? או שמא מדובר בתהליך הפיתוח הקפיטליסטי המערבי, המוחק נוכחויות שאינן תואמות את הגיונו או משלב אותן כמוזיאונים עקרים, והמאבק היהודי־ערבי אינו אלא כותרת משנה של סיפור מעשה זה? נדמה כי ברגר כונה את ספרה בהתאם לאפשרות השנייה. בכך היא מבקרת את עיקר ההיסטוריוגרפיה הנכתבת בארץ, וקודם־כול דווקא את אלו מבין ההיסטוריונים הביקורתיים הרואים בסכסוך היהודי־ערבי את חזות הכול. מעבר לתרומתה התאודית ומעבר למחקרה ההיסטורי, שעל מידת מיצויו ותקפותו

יקומו בוודאי עוררין, מעלה ברגר שאלות חשובות הנוגעות לעצם מלאכת כתיבת ההיסטוריה - בעיקר לזו המתנהלת בישראל. היא מציגה מודל ראשוני של כתיבה היסטורית פוסט-מודרנית, וממחישה כיצד מפעל כזה בכלל אפשרי. סוג הכתיבה שהיא מאמצת מבדיל את ספרה ממחקרים היסטוריים 'קונבנציונליים'. ההיסטוריון הפוזיטיביסט משתמש במסמכים כעדות למציאות ההיסטורית המשתקפת בהם. המודעות לקושי של בירור העובדות וביסוס הפרשנויות על-סמך מסמכים חסרים ועל-פירוב גם מוטים היא אכן יסוד בריסציפלינה. המציאות שמתעדת ברגר היא זו של המסמכים עצמם, אשר אינם מאפשרים להשקיף מבעד על המציאות שסביבה נוצרו.

דוגמה לכך ניתן למצוא בפתיחת הספר, בתיאור אירוע הירצחו של אריב חינואוי, בעל הקרקעות מיפו, בפירת הרחובות קינג ג'ורג'-דיזנגוף בשנת 1939. ברגר מציגה לקראת זו לצד זו את העדויות שאספה, ובהן ראיונות, קטעי עיתונים, מסמכים מהארכיון לתולדות ה'הגנה' ועוד. חלקם של הפרטים המוצגים הם כגדר 'טריוויה': מידע על מזג האוויר ששרר באותה עת ועל הסרט שהוקרן בקולנוע הסמוך. ברגר מקפידה שלא לחדור אל מעבר לעדויות ונמנעת מלהציג סיפור סמכותי ושיפוטי המבוסס על הצלבת העדויות הנוגעות לאירוע שבמוקד עניינה. הקורא נותר עם פרשנויות אלטרנטיביות לשאלות עובדתיות בסיסיות, כמו השאלה היכן בגופו נדקר חינואוי, ולשאלות עקרוניות, כמו השאלה מי רצח אותו ומה מלמד המעשה על ההתפתחות ההיסטורית. הערפת הקונסטרוקציה על-פני המבנה הסדרו והשלם נובעת, כך נראה, מתוך תפיסת מהותה של כתיבת העבר.

ברגר נתקלת בבעיה כבואה לספר את סיפורם של הערכים שנמחקו מסיפורה של תל-אביב. עם היעלמותם נעלמו גם רוב המסמכים המתארים את רכושם ואת חייהם, ותצפית בנוף אינה מגלה עוד את סימני קיומם הקדום. כאן מנסה ברגר לחבור לשיטות המחקר שמציעים ההיסטוריונים של האגאלס, החושפים את חייהם של המושתיקים באמצעות קריאה חתרנית של מסמכים. מדובר בשיטה של 'פוזיטיביזם מהופך', שבה מוסקת עובדת הנוכחות הערבית ועובדת נוכחותו של אדם ספציפי מעצם היעדרותו מרשימות או מדיווחים על אירועים.¹ ברגר מעירה באירוניה: 'כל-כך יעילה ההנצחה הציונית, עד שגם לחינואוי היא העניקה חסות' (עמ' 24). יש בספרה הצעה אלטרנטיבית ביקורתית להיסטוריונים הישראלים המאמצים את הגישה הפוזיטיביסטית, וביקורת זו מכוונת לכל העוסקים בתחום, ובכללם לאלה המוגדרים 'חדשים'.

הפוזיטיביזם של ההיסטוריוגרפיה הישראלית קשור בקשר הדדי עם בחירת מושאי המחקר, וכאן שוב אין הבדל גדול בין היסטוריונים 'ישנים' ל'חדשים'. כידוע, הפוזיטיביזם מטה את המחקר לכיוון בעלי הכוח וההשפעה בחברה - אלה שהעלו את מעשיהם על הכתב ובכך אפשרו להיסטוריונים להבין את עולמם. גם דיווחים בעיתונות

1. על חשיבות הפוזיטיביזם המהופך בספר עמד גדי אלגזי בכיקורתו. ראה: ג' אלגזי, 'בין אדם למקום', הארץ, 6.4.1999.

או מסמכים רשמיים הם עדויות מובהקות לנקודת מבטם של בעלי הכוח. הבחירה של כרגר בחינאווי ולאחר מכן בתושבי שכונת נורדיה העניים הציבה לפניה אתגר מתודולוגי. לא תמיד היא עמדה בו בהצלחה, אך קריאה בספר מעוררת מחשבות נוגות על היעדרה של היסטוריה מעין זו בכתיבה ההיסטוריוגרפית הישראלית. זאת ועוד, אחת הסיבות לחסר זה היא הנתק שבין ההיסטוריונים לבין חוקרי החברה, בעיקר הסוציולוגים והאנתרופולוגים, שהיו בעלי תפקיד חשוב ביותר בהעשרת המחקר ההיסטורי ברחבי העולם בשנים האחרונות. כרגר מראה כיצד ניתן ליישם אתרופולוגיה בעלת ממד פוליטי ביקורתי חריף בהתבסס על מקורות היסטוריים.

לכך חשוב להוסיף הערה הנוגעת לבחירת גיבורי הכתיבה ההיסטורית. בשל הדומיננטיות של הכתיבה בנושאי בנייתם של המדינה והלאום והסכסוך היהודי-ערבי, ובשל מרכזיותם של נושאים אלו בזהותם של הכותבים, מתמקד המחקר ההיסטורי בארץ בגיבורי הדרמה הלאומית. הביוגרפיות המתפרסמות עוסקות בכך-גוריון, בשרת ובכרל כצנלסון, הקבוצות המתוארות הן חלוצי העלייה השנייה והצברים, האירועים הנחקרים הם מלחמת השחרור ומבצע קרש, וגיבורי הצד הערבי המתוארים הם מנהיגים לאומיים כחאג' אמין אל-ח'וסיני. ההיסטוריונים החדשים אינם משנים תמונה זו, והסוציולוגים הביקורתיים אף מדגישים אותה: הקורבנות והמושקעים שבמרכז הדיון הם הערבים, המזרחים והנשים, והמשותף להם הוא שכולם מוגדרים כקורבנותיה המובהקים של הציונות כתנועה יהודית, אשכנזית וגכרית. במילים אחרות, המחקר ההיסטורי בישראל עוסק באלה שעיזבו את סיפור המעשה הציוני ובאלה שסיפור זה כונן אותם, גם אם לכל אחד מהם מאפיינים ייחודיים משלו.

בנקודה זו מציעה כרגר חשיבה מחדש. הגיבורים שלה אינם מייצגים נרטיב זה או אחר וגם אינם קורבנות מובהקים שלו. הם חוצים קטגוריות. גיבור אחד הוא ערבי המשכיר דירות ליהודים, אשר אינו מזדהה לגמרי לא עם היהודים ולא עם הערבים. רציחתו מנותקת מההקשר ההיסטורי של התקופה: לא ברור מי רצח אותו ומאיוז סיבה. גם את תושבי נורדיה קשה לשייך לקטגוריות מקובלות, בין היתר בשל היותם אשכנזים בני המעמד הנמוך. ובאשר לפילץ, כונה 'הסנטר' - לכאורה הוא אחד מבוגי הארץ, אך בה-בעת הוא גם הורס אותה, וההרס הוא דווקא של שכונה יהודית. הבחירה בגיבורים לא מייצגים נובעת מהתמקדותה של כרגר במרחב מוגדר ובנפשות שקורות חייהן יוצרות אותו ונוצרות ממנו. מתברר כי מבט ברמת המיקרו על שגרת קיומה של עיר עשוי לערער הנחות יסוד חזקות שיוצרת ההגמוניה של הסיפור הלאומי.

עם זאת, חשוב לציין כי כרגר אינה מתנתקת מהאירועים ההיסטוריים הגדולים. הם חוזרים בעוצמה רבה לסיפור ומשנים את חייהם של גיבוריה. המיוחד בספרה הוא שהמלחמה והמפעל הציוני מהווים סיפור רקע שעמו מקיימות מערכות החיים הלוקאליות אינטראקציה לא נוחה ולעתים מפתיעה. ההיסטוריוגרפיה הישראלית נוטה לנתק סיפורים לא מייצגים אלו מן הסיפור ההיסטורי הגדול, ואת הטעות הזאת באה כרגר לתקן. דווקא דמויות הכיניים ההיברידיות, הנפלות בין הקטגוריות - בין היהודים

לערכים, בין האשכנזים למזרחים - יכולות ללמדנו על המערכת הקטגוריאלית שיצרה הציונות ושהתפתחה במדינת ישראל. ספרה של תמר ברגר מציע כיווני מחקר חדשים של התבוננות על ההיסטוריה הציונית מהשוליים, גם כאשר השוליים האלה ממוקמים במרכזה של תל-אביב.